

ՀԱՅՈՑ ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ Բ. ԹԱԳԱԻՈՐԸ ՀՌՈՄԷԱ-ՊԱՐԹԵՒԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳՈՅՑՆԵՐՈՒՄ

ՎՐԷԺ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Հայոց խորախոհուն ու հելլենաճաշակ Արտաւազդ Բ. (55-34) թագաւորը՝ իր հօրից՝ Տիգրան Բ. Մեծից (95-55) ժառանգեց ոչ միայն նրա հողմածեծ գահը, այլեւ ՅՅին ուժեղի պարտադրած Հայ-Հռոմէական զինադաշինքը: Այդուհանդերձ, Արտաւազդի օրօք Մեծ Հայքը դեռեւս մնում էր որպէս կարեւոր ռազմաքաղաքական գործօն Արեւելքի երկրների միջ-պետական յարաբերութիւններում: Արտաւազդը կարողացաւ իրատեսօրէն գնահատել ստեղծուած իրադրութիւնը եւ Հռոմէա-պարթեւական զինաբախումների ընթացքում վարել իր երկրի շահերից բխող դիւանագիտութիւն:

Հայաստանի հարեւան պարթեւական իրանը բոլորովին չէր տուժել մ.թ.ա. Ա. դարասկզբի Հռոմէա-պոնտական եւ Հայ-Հռոմէական պատերազմներից, որոնց հետեւանքով՝ Արեւելքում ստեղծուած նոր կացութեան պայմաններում, նա դարձաւ Հռոմէական տէրութեան մրցակիցը: Երկու աշխարհակալութիւնների միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւններն սկզբնաւորուել էին 92ին, երբ պարթեւների թագաւոր Միհրդատ Բ.-ի (մօտ 123-88/87) բանազնացները ժամանեցին Կապադովկիա եւ Կիլիկիայի Հռոմէական կառավարիչ Կորնելիոս Սուլլային առաջարկեցին դաշինք՝ Պոնտոսի թագաւոր Միհրդատ Զ.-ի (111-83) դէմ²: Սակայն այն չկայացաւ, քանզի Հռոմը չէր հանդուրժում Արեւելքում զօրեղ մրցակցի գոյութիւնը: ՅՅին Արտաշատում կնքուած Հայ-Հռոմէական պայմանագրից յետոյ Հռոմի եւ Պարթեւաստանի միջեւ յարաբերութիւնները սրուեցին: 84ին Հռոմէական զօրապետ Գնէոս Պոմպէոսը՝ Վրաստանն ու Ադուանքը նուաճելուց յետոյ, զօրք ուղարկեց պարթեւների դէմ, գրաւեց Միջագետքի զգալի մասը: Սակայն, նոյն թուականին, պարթեւներն այնտեղից վտարեցին Հռոմայեցիներին՝ դուրս գալով նրանց գրաւած Ասորիքի մատոյցները: Պարթեւական թագաւոր Օրոդէս Բ.-ի (55-37) օրօք Հռոմէա-պարթեւական յարաբերութիւնները մնում էին լարուած՝ Միջագետքի պատճառով: Հռոմէական կողմը սպասում էր յարմարադէպ պահի՝ Պարթեւաստանի դէմ պատերազմ սկսելու համար:

80ին Հռոմում կազմուած առաջին եռապետութեան ազդեցիկ անդամներից էր Մարկոս Կրասսոսը՝ 74/73-71ի ստրուկների խոշոր ապստամբութեան առաջնորդին՝ Սպարտակին յաղթողը, որն այժմ

ստացաւ Ասորիքը: Նա ջանում էր գերազանցել եռապետութեան միւս անդամներ Պոմպէոսին եւ Յուլիոս Կեսարին՝ Պարթեւաստանի դէմ յաջող պատերազմի միջոցով ակնկալելով դիւրին յաղթանակ: Միւս եռապետերը հաւանութիւն տուեցին Կրասսոսի այդ մտայղացմանը⁴, թէեւ Հռոմի ծերակոյտը (սենատ) նման յանձնարարութիւն չէր տուել նրան: Ի գուգակչիւ մ.թ.ա. 7. դարի մեծ նուաճող Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Կրասսոսը կամենում էր գրաւել Արեւելքի բոլոր երկրները, հասնել Հնդկաստան եւ աւելի հեռուն տարածուող երկրներ, որոնց անբաւ հարստութիւնները չլացնում էին նրան: Հռոմում ժողովրդական տրիրուները վետօ դրեցին պարթեւների դէմ նախապատրաստուող պատերազմի վրայ, այն պատճառաբանութեամբ, որ պարթեւները որեւէ անարդարացի քայլ չէին ձեռնարկել հռոմայեցիների նկատմամբ⁵: Սակայն Կրասսոսը քամահրեց թէ՛ Հռոմի ծերակոյտին, թէ՛ ժողովրդական տրիրուներին եւ 54ի գարնանը իր մօտ 50 հազարանոց զօրքը⁶ շարժեց դէպի Փոքր Ասիա եւ Գաղատիայի ու Կիլիկիայի վրայով խուժեց Ասորիք: 54ի ամրանը, Ջելզմայի մօտ, նա գետանցեց Ճիւրատը եւ մտաւ Միջագետք, որտեղ դիւրութեամբ գրաւեց յունական քաղաքները՝ Ապամէան, Խառանը եւլն՝ այնտեղից դուրս վանելով պարթեւներին: Բայց նա չչարունակեց յաջող սկսած յարձակումը եւ նշուած քաղաքներում թողնելով հռոմէական կայազօրներ (7000 հետեւակ եւ 1000 հեծեալներ) վերադարձաւ Ասորիք, ըստ երեւոյթին լրացուցիչ ոյժեր եւ մթերապաշար հալթալթելու նպատակադրումով: Ասորիքում նա հանդիպեց որդուն, որը օգնական զօրութ էր բերել՝ բաղկացած 1000 ընտիր հեծեալներից, որոնց ուղարկել էր Յուլիոս Կեսարը Գալիայից⁷: Ասորիքում եւ Պաղեստինում Կրասսոսը կատարեց ապօրինի բռնազանձումներ՝ կողոպտելով Հիերապոլիսի եւ Երուսաղէմի տաճարները⁸:

Օրողէս թագաւորը բանագնացներ ուղարկեց Կրասսոսի մօտ՝ փորձելով հասնել խաղաղութեան եզրերի, բայց արժանացաւ նրա կոպիտ քամահրանքին ու մերժմանը⁹: Հռոմայեցիների ներխուժումը Միջագետք սպառնալիք էր ստեղծում նաեւ Հայաստանի համար՝ ոչ միայն հռոմայեցիների, այլեւ պարթեւների կողմից: Այդ պայմաններում, չէզոք դիրքորոշումը Հայաստանը կ'ենթարկէր հռոմայեցիների յարձակմանը: Երկրի անվտանգութիւնը ապահովելու նպատակով, 54ի ամրանը, Արտաւազդը թիկնազօրով եւ ուղեկցորդներով մեկնեց Կրասսոսի մօտ՝ Ասորիք, եւ խոստացաւ նրան տրամադրել 10 հազարանոց այրուծի, 30 հազար հետեւազօրայիններ, որոնց պէտք է ապահովէր նաեւ մթերապաշարով:

Յոյն պատմագիր Պլուտարքոսը հաւաստում է, որ Արտաւազդը համոզում էր Կրասսոսին՝ Պարթեւաստան արշաւել Հայաստանի

տարածքով, նկատի առնելով նրա լեռնային տեղանքը, ինչը բացառելու էր պարթեական հեծելազորի ազատ զորաշարժերի հնարաւորութիւնը՝ ապահովելով հռոմայեցիներին նրա հարուածներից: Սակայն, Կրասսոսն այնքան վստահ էր իր յաղթանակի նկատմամբ, որ մերժեց հայոց թագաւորի առաջարկը¹⁰:

Արտաւազդի մշակած այս ծրագիրը դիտոււմ է իբրեւ ոչ-դիւանագիտական մտայղացում, քանի որ դրանով նա «փաստօրէն հիմնովին լծոււմ էր հռոմէական ռազմական կառքին»¹¹: Մէկ այլ կարծիքի համաձայն, Արտաւազդն այս հանդիպման ժամանակ Կրասսոսի հետ համաձայնուել է հայկական զորութիւն միանալ նրա զօրքին՝ դէպի հարաւային Միջագետք՝ Սելեւկիայի վրայ նրա ռազմերթում, եւ որ հայոց թագաւորն իբր թէ նպատակ ունէր սխալ տեղեկատուութեամբ ապակողմնորոշել Կրասսոսին՝ նրան առաջարկելով կանխապայտօրէն անընդունելի ծրագիրը, որի նպատակն էր վիժեցնել վերջինիս վճռական յաղթանակը¹²: Ենթադրոււմ է նաեւ, որ Կրասսոսի պարթեական արշաւանքի հենց սկզբից՝ 53ի զարնանից, հայոց եւ պարթեւ թագաւորները նկատի են առել Յփի Տիգրան Բ. Մեծի եւ պարթեւների թագաւոր Հրահատ Գ.ի (70/69-58/57) միջեւ կնքուած դաշինքը՝ ուղղուած հռոմի դէմ¹³:

Արդ, որն էր Արտաւազդի ծրագիրը հռոմէա-պարթեական այս պատերազմի ժամանակ: Պէտք է կարծել, որ Կրասսոսին Հայաստանով արշաւելու առաջարկ անելով, հայոց թագաւորը կամենում էր իր երկիրը ձերբագրեծել պարթեւների սպառնալիքից եւ նրանց համոզել, որ Կրասսոսի հետ իր դաշինքը հարկադրական քայլ է՝ կեանքի կոչուած հռոմէական զօրքի Հայաստան ներխուժման հետեւանքով, որի պայմաններում Արտաւազդն այլընտրանք չունէր: Բայց, ինչպէս տեսանք, Կրասսոսը մերժեց հայոց թագաւորի առաջարկը, ուստի վերջինս՝ ցուցաբերելով դիւանագիտական շրջահայեացութիւն, դաշինքի մէջ մտաւ պարթեւների թագաւոր Օրոդէսի հետ, որն արդէն պատերազմ էր ձեռնարկել Հայաստանի դէմ, որպէսզի վերջինս «որեւէ օգնութիւն չուղարկի հռոմայեցիներին»¹⁴: Օրոդէսն այդպիսով համոզուած էր, որ Արտաւազդը դաշնակցում է հռոմայեցիներին: Հայաստանին սպառնացող ահեղ վտանգի պահին, Արտաւազդը ճիշտ կողմնորոշուեց՝ հաշտութեան եզրեր գտնելով հարեւանի հետ: Խառանի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարթեւները՝ իրենց յոյժ մարտունակ հեծելազօրքով եւ Սուրէն զօրապետի յաջող ռազմավարութեամբ¹⁵, ջախջախեցին Կրասսոսի զօրքին: Պլուտարքոսի վկայութեամբ, Խառանի մօտ ծաւալուած մարտերի ժամանակ, Օրոդէսն «արդէն հաշտուել էր Արտաւազդ Արմէնի հետ»¹⁶: Պատմագրի «հաշտուել էր» արտայայտութիւնը դարձեալ վկայում է, որ մինչեւ այդ,

պարթեւները պատերազմ էին սկսել Հայաստանի դէմ, նոյնիսկ ներխուժել էին անտեղ¹⁷։ Ուստի, խօսք չի կարող լինել Կրասսոսի արշաւանքի հենց սկզբից Հայ-պարթեւական դաշնակցութեան մասին։ Ի հարկէ, Արտաւազդը չմասնակցեց Կրասսոսի բանակի դէմ պարթեւների արշաւանքներին, քանի որ դրա հարկը չկար։ Հռոմայեցիներն արդէն պարտուել եւ հեռանում էին Միջագետքից։ Ենթադրուում է, Արտաւազդն «իր հայեցողութեամբ էր պայմանաւորել իրար դիմակայող հակառակորդներին՝ Հռոմի եւ Պարթեւաստանի մարտական ոյժերի յարաբերակցութիւնը՝ հռոմայեցիների տակտիկական խոցելիութիւնը եւ Սուրէնի զօրքի գերազանցութիւնը եւ, դրանով իսկ, վերջին հաշուով, պատերազմի ելքը» եւ որ Հայաստանն այդպիսով իրրել «երրորդ ոյժ» ի զօրու եղաւ «երկու կռուողներից որոշել յաղթողին»¹⁸։ Սակայն, ինչպէս տեսանք, Արտաւազդը՝ մինչեւ Կրասսոսի պարտութիւնը, զբաղուած էր իր երկիրը պարթեւների յարձակումից պաշտպանելու հոգսերով։ Պատերազմի ելքը նա չէր կարող որոշել, քանի որ մարտնչող կողմերն իրենից զօրեղ էին։ Թէեւ Արտաւազդը պատերազմի մէջ էր պարթեւների դէմ, բայց յաղթանակ տարան հենց նրանք։ Էլ ինչպէ՞ս նա կարող էր որոշել պատերազմի ելքը։ Պարթեւների հետ նրա դաշինքը կայացաւ այն պահին, երբ ընդհարման ելքն արդէն իսկ վճռուած էր։ Պարթեւների հետ Արտաւազդի դաշինքի նպատակն էր ապահովել Հայաստանի անվտանգութիւնը նրանցից եւ ոչ թէ վերջիններիս միջոցով ջախջախել հռոմայեցիներին, ինչը խիստ կը խախտէր ոյժերի յարաբերակցութիւնն Արեւելքում, ի հարկէ, ոչ յօգուտ Հայաստանի։ Ստեղծուած պայմաններում, չնայած ձեռք բերուած Հայ-պարթեւական հաշտութեանն ու դաշինքին, Արտաւազդը պահպանեց չէզոքութիւն եւ բնաւ չմասնակցեց հռոմայեցիների դէմ պարթեւների յետագայ արշաւանքներին։ Բացի այդ, Պլուտարքոսի վերը նշուած վկայութիւնից երեւում է, որ Հայ-պարթեւական դաշինքում նախաձեռնողը Օրոդէսն էր։

Կրասսոսն ու նրա զօրականները բնաւ պատկերացում չունէին պարթեւների իրական զօրութեան մասին եւ ակնկալում էին դիւրին յաղթանակ¹⁹։ Անշուշտ, Օրոդէսն ակելի իրատես գտնուեց եւ կարողացաւ իր կողմը հակել հայոց թագաւորին՝ ապահովելով Միջագետքում մարտնչող իր զօրքերի թիկունքը։ Մինչդեռ Կրասսոսը՝ Օսրօէնէի արաբագգի Աբգար Բ. թագաւորի խորհրդով, ընտրեց Միջագետքի ջրագուրկ ու տանջալից ռազմուղին²⁰։ Խառանր Աբգարի թագաւորութեան սահմաններում էր²¹ եւ ունէր յոյն բնակչութիւն։ Կրասսոսը յոյս ունէր, որ ոչ միայն յունական քաղաքները, այլեւ բովանդակ Միջագետքը կարող են իր ձեռնարկումների համար յուսալի յենարան դառնալ Աբգարի եւ այնտեղ՝ յունական քաղաքներում իր թողած հռոմէա-

կան կայագործների եւ բնակչութեան գորակցութեան շնորհիւ: Նա կարծում էր, որ առաւել կարճ ճանապարհով ի գորու կը լինի հարուածել պարթեական պետութեան սրտին եւ դուրս գալ Տիգրոն մայրաքաղաք: Սակայն, խառանում արդէն պարզ դարձաւ, որ հռոմէական զօրքը յայտնուել է անդունդի եզրին: Բնականաբար, ո՛չ Արգարը եւ ո՛չ էլ Հռոմի միւս դաշնակիցները չէին կամենայ Կրասսոսի զինուորների հետ գահալիժել անդունդ: Ճակատամարտի հենց սկզբում, երբ պարթեւները ոչնչացրին Կրասսոսի որդուն՝ Պուբլիոսի ջոկատը՝ սպանելով նաեւ նրան, հռոմէական զօրքում բոյն դրած բարոյալքումն աւելի ուժեղացաւ: Հոգով ընկճուած էր նաեւ Կրասսոսը²²: Հռոմէական զինուորներն ողջամտօրէն նրան էին համարում «մեղաւոր բոլոր չարիքների համար», - գրում է Պլուտարքոսը²³: Պուբլիոս Կրասսոսի ջոկատի ոչնչացումը թէեւ ժամանակաւորապէս թուլացրեց հռոմէական հիմնական զօրութի վրայ պարթեւների գործադրած ճնշումը²⁴, սակայն, խառանի մօտ, վերջիններս փաստօրէն շրջափակեցին հռոմայեցիներին եւ Կրասսոսն ուշացումով հասկացաւ թէ ճակատագրական ինչ սխալ է թոյլ տուել՝ արշաւուդի ընտրելով Միջագետքում: Նա փորձեց խառանից, զօրքի մի մասով ճողոպրել եւ դուրս գալ Հայաստան: Նրանք, հաւաստում է Բ.-Գ. դարերի ծագումով յոյն, հռոմէական պատմագիր Դիոն Կասսիոսը, «ապաստանեցին լեռները, որպէսզի դրանց վրայով փախչեն Հայաստան»²⁵: Կրասսոսի զօրայիններից ոմանք նրան համոզում էին «հրաժարուել հայերից սպասուող օգնութեան հեռաւոր եւ ապարդիւն յոյսերից» եւ փախչել ուրիշ վայրեր²⁶: Կրասսոսը կը նահանջէր դէպի Հայաստան, եթէ հանգամանքները թոյլ տային: Սուրէն զօրապետը՝ հաւանօրէն կռահելով նրա դիտաւորութիւնը, հաշտութեան առաջարկ արեց հռոմայեցիներին: Կրասսոսը թէեւ հրաժարուեց, բայց զօրքը պահանջեց հաշտութիւն կնքել²⁷: Սակայն, խառանի մօտ հռոմայեցիների կրած պարտութիւնից յետոյ որեւէ հաշտութիւն չկնքուեց եւ ախոյեան կողմերի միջեւ շարունակուեց պատերազմական դրութիւնը²⁸: Հռոմէական Արեւելքը փաստօրէն զրկուեց զօրութից, եւ պարթեւների առջեւ ճանապարհ բացուեց Ասորիք ներխուժելու համար²⁹: Նրանք կամենում էին գրաւել այն երկիրները, որոնք յենարան էին ծառայել Կրասսոսի արշաւանքի համար: Եւ ինչ, պարթեւները՝ արքայազն Բակուրի գլխաւորութեամբ, խուժեցին Ասորիք, որի բնակչութիւնը դժգոհ լինելով հռոմէական գերիշխանութիւնից, գրկաբաց ընդունեց պարթեւներին, «որոնք թէ՛ հարեւաններ էին ու թէ՛ սովորոյթներով մօտիկ»³⁰:

Այս պատերազմների ժամանակ նոյնպէս, Արտաւազդը չէզոքութիւն պահպանեց, ինչն, անշուշտ, նրա անկախ դիրքի վկայութիւնն է: Ի հարկէ, նրա դիրքորոշումը նպաստում էր պարթեւների վարած

պատերազմներին՝ ապահովելով նրանց թիկունքը: Հռոմայեցիները նոյնիսկ երկիւղում էին, որ նա կարող է դաշնակցել պարթեւների հետ՝ ընդդէմ իրենց: 51-50ին Կիլիկիայում Հռոմայեցի կառավարող, հռետոր, գրող ու քաղաքական գործիչ Կիկերոնը ծերակոյտին յղած իր նամակներից մէկում գրում է, որ հռոմէական զօրքը մտել է Կապադովկիա, որպէսզի հայոց թագաւոր Արտաւազդը տեղեկանայ, որ «հռոմէական բանակը հեռու չէ իր երկրի սահմաններից»³¹: Պարթեւների Ասորիք ներխուժումից յետոյ ծագեց Կիլիկիայի վրայ նրանց յարձակման վտանգը, ուստի Կիկերոնը դիմեց կանխող քայլերի՝ հայերի ու պարթեւների հնարաւոր դաշինքը վիժեցնելու համար³²:

Ենթադրւում է, թէ հռոմէա-պարթեւական այս պատերազմներին մասնակցում էր նաեւ հայոց զօրքը³³: Պարթեւական զօրքերի հրամանատարը հմուտ եւ փորձուած զօրապետ Օսակէսն էր, որին յիշում է Դիոն Կասսիոսը, չնչելով նրա ազգութիւնը³⁴: Պատմաբան Գրիգոր Խալաթեանի կարծիքով Օսակէսը հայազգի էր՝ Վասակ անունով³⁵:

Արտաւազդը զգուշաւոր քաղաքականութիւն էր վարում նաեւ կեսարականների եւ պոմպէոսականների միջեւ արծարծուած պայքարի ընթացքում: Մ.թ. Բ. դարի ծագումով յոյն, հռոմէական պատմիչ Ապպիանոսի մի վկայութեան համաձայն, Արտաւազդը օգնական զօրք է ուղարկել Պոմպէոսին³⁶, թերեւս յարգելով վերջինիս հետ ՅՅին Արտաշատում իր հօր կնքած պայմանագիրը: Պոմպէոսին Արտաւազդի զօրակցելու փաստը հարկադրական քայլ էր, որի նպատակն էր Հայաստանը գերծ պահել հռոմէական նոր ներխուժումից: Արտաւազդը շրջահայեաց դիւանագիտութեամբ չի սրել յարաբերութիւնները նաեւ կեսարականների հետ, ուստի վերջիններս թշնամական քայլերի չդիմեցին Հայաստանի հանդէպ. սա այն դէպքում, երբ Յուլիոս Կեսարը՝ ժամանելով Արեւելք, պատժեց այն թագաւորներին, ովքեր սատարել էին Պոմպէոսին: Հաւանաբար, նա Հայաստանը դիտում էր որպէս իր հնարաւոր դաշնակիցը Պարթեւաստանի դէմ նախատեսուող արշաւանքում, որն, ըստ Պլուտարքոսի, նա ծրագրել էր սկսել Հռոմում քաղաքացիական պատերազմի աւարտից յետոյ³⁷: Կեսարը նպատակադրել էր ստեղծել համաշխարհային տէրութիւն³⁸, որի մէջ Հայաստանը հաւանաբար չէր ընդգրկուելու³⁹: Ընդամին նշուած էր նաեւ Պարթեւաստան արշաւելու որոշակի օրը: Սակայն, դրանից չորս օր առաջ՝ 44ի Մարտի 15ին, Կեսարը եղբրամահ եղաւ հանրապետականների նիւթած դաւի հետեւանքով:

Կեսարի սպանութիւնից յետոյ Հռոմի ծերակոյտը արեւելեան նահանգների կառավարումը վերապահեց հանրապետականների պարագլուխներ Գայիոս Կասսիոսին եւ Մարկոս Բրուտոսին, որոնք ջանացին տարածաշրջանում ամրակայել Հռոմի գերիշխանութիւնը⁴⁰: Ապպիա-

նոսը վկայում է, որ պարթևական հեծելազորի մի զորաբաժին օժանդակում է նրանց⁴¹։ Անշուշտ, քաղաքացիական պատերազմի բորբոքումը ձեռնադրել էր պարթևներին, քանի որ հիմնում էր ահարկու ախոյեանի ոյժերը։ Գալիոս Կասսիոսը հաշուեյարդար տեսաւ կեսարականներին սատարող արեւելեան թագաւորների նկատմամբ։ Պատժից չխուսափեց նաեւ Կապադովկիայի Արիոբարզանէս թագաւորը⁴²։ Երկիւղելով իրենց երկիրների դէմ հնարաւոր պատժարշաւից, Եգիպտոսի Կլէոպատրա է. թագուհին, Հրէաստանի Հերովդէս թագաւորը եւ արեւելեան ուրիշ գահակալներ գինական օգնութիւն ցոյց տուեցին հանրապետականներին⁴³։

Այս իրադարձութիւնների ընթացքում Արտաւազդը կարողացաւ չէզոքութիւն պահպանել՝ չյարուցելով ախոյեան կողմերից որեւէ մէկի թշնամանքը Հայաստանի հանդէպ։ Այսպիսով, Հայաստանը՝ շնորհիւ հայոց թագաւորի շրջահայեաց դիւանագիտութեան, պահպանեց իր անկախ դիրքն ու ամբողջականութիւնը։ Ո՛չ հանրապետականները եւ ո՛չ էլ կեսարականների պարագլուխ Մարկոս Անտոնիոսը դոյզն իսկ փորձ չարեցին միջամտելու Հայաստանի ներքին գործերին։

Բոլորովին այլ էր Օրոդէսի դիրքաւորումը Անտոնիոսի գործողութիւնների նկատմամբ, քանի որ դրանք սպառնում էին Պարթևաստանի շահերին Ասորիքում եւ յարակից երկրաշրջաններում, որոնց նկատմամբ յաւակնութիւններ ունէին նաեւ պարթևները։ Օգտուելով Յուլիոս Կեսարի սպանութիւնից յետոյ Անտոնիոսի եւ Օկտաւիանոսի միջեւ արծարծուող պայքարից, Օրոդէսը 41ի վերջին մեծ զօրք առաքեց Ասորիք՝ վերստին Բաղուրի գլխաւորութեամբ։ Բայց Անտոնիոսի զօրապետ Վենդետիոսը ջախջախեց «թշնամուն, նրան վիթխարի կորուստներ պատճառելով։ Առաջին սպաննուողներից մէկը եղել է ինքը՝ Պակորոսը (այսինքն՝ Բաղուրը — Վ.Վ.)։ Այս յաղթանակով ... հռոմայեցիները լիովին լուծեցին Կրասսոսի կործանման վրէժը եւ վերստին հեռու քշեցին պարթևներին», - գրում է Պլուտարքոսը⁴⁴։

Հռոմէա-պարթևական այս զինաբախումների ժամանակ Արտաւազդն օժանդակութիւն ցոյց չտուեց պարթևներին, չնայած որ նրանց դարձեալ գլխաւորում էր իր քրոջ ամուսին Բաղուրը։ Արտաւազդը կողմ չէր պարթևների հզօրացմանը, քանի որ նրանց առաջխաղացման ճանապարհին ընկած էր նաեւ Հայաստանը, որը կարող էր նուաճուել պարթևների կողմից։ Բացի այդ, հայոց թագաւորը գիտէր, որ զօրակցելով պարթևներին յարուցելու է հռոմայեցիների թշնամանքը։ Նա հաւանաբար վստահ էր Ասորիքում եւ յարակից շրջաններում պարթևների յաղթանակի նկատմամբ⁴⁵։ Այս անգամ եւս հայոց թագաւորի դիւանագիտական հաշուարկներն արդարացան։ Դրանց շնորհիւ ո՛չ Վենդետիոսը եւ ո՛չ էլ 38ին նրան փոխարինած Մարկոս

Անտոնիոսը Հայաստանի Հանդէպ որեւէ թշնամական քայլ չձեռնարկեցին, մինչդեռ նրանք խստագոյնս Հաշուեյարդար տեսան պարթեւներին դաշնակցած փոքրասիական տիրակալներին նկատմամբ⁴⁹։

Յուլիոս Կեսարի սպանութիւնից յետոյ, ինչպէս նշեցինք, նրա կողմնակիցների միջեւ ծագած գոտութիւնները վերածուեցին անհաշտ մրցապայքարի, որը մղոււմ էր Անտոնիոսի եւ Օկտաւիանոսի միջեւ։ Սրանցից իւրաքանչիւրն իրեն էր համարում Կեսարի միակ իրաւաւորը⁵⁰, ինչի համար երկուսն էլ շահարկում էին նաեւ վերջինիս հետ իրենց ազգակցութեան փաստը։ Սակայն, 43ին նրանք Հաշտութեան եւ Մարկոս Լեպիդոսի հետ կազմեցին երկրորդ եռապետութիւնը, դաժանաբար Հաշուեյարդար տեսնելով իրենց հակառակորդների նկատմամբ⁵¹։ Այս ընթացքում սպանուեց նաեւ Անտոնիոսի երդուեալ թշնամի Կիկերոնը։ Եռապետութեամբ փաստօրէն վերացաւ հռոմէական հանրապետութիւնը եւ Հռոմի պատմութեան մեջ բացուեց նոր դարագլուխ։ Արեւելքն այս անգամ բաժին ընկաւ գեղծաբարոյ Անտոնիոսին։ Այստեղ, նրա անսանձ ու մոլեկիրք նկրտումներն ազատ եւ անկաշկանդ դրսեւորուեցին։ Անտոնիոսը որոճում էր հեռահար ծրագրեր, երագելով գրաւել Ալեքսանդր Մակեդոնացու նուաճած երկրները, ի հարկէ, առաջին հերթին՝ յաղթանակ տանել պարթեւների նկատմամբ, ինչը կ'ապահովէր նրա առաջնութիւնը իր մրցակից Օկտաւիանոսի հանդէպ նաեւ Արեւմուտքում⁵²։ Մինդեռ վերջինս դէմ չէր Անտոնիոսի պարթեւական արշաւանքին, որը նրա կարծիքով շեղելու էր Անտոնիոսի ուշադրութիւնը Արեւմուտքի գործերից⁵³։

Անտոնիոսին որոշակի յոյս էին ներշնչում ոչ միայն Վենդետիոսի յաղթանակը պարթեւների դէմ, այլեւ վերջիններիս վերնախաւում տեղի ունեցող գոտութիւնները, որոնք ծայր էին առել Բակուրի կրած պարտութիւնից յետոյ, երբ Օրոգէսը հեղինակազրկուելով հրաժարուել էր գահից յօգուտ իր 30 որդիներից աւագի՝ Հրահատ Դ.ի (38/37-2), որն իշխանութեան անցնելուց յետոյ սպանել տուեց իր բոլոր եղբայրներին ու հօրը⁵⁴։ Հրահատ Դ. փորձեց Հաշտութիւն կնքել Անտոնիոսի հետ, որն առերես ընդունեց նրա այդ առաջարկը, ի հարկէ, նրան մոլորեցնելու միտումով։ Իսկ երբ պարթեւները վերադարձրին Կրասսոսի պարտութեան պատճառով գերեվարուած հռոմայեցի զինուորներին եւ հռոմէական դրօշները, Անտոնիոսը պատրաստուեց արշաւել Պարթեւաստան⁵⁵։ Արշաւանքի համար նիւթական միջոցներ ապահովելու նպատակով, 37ին նա պաշտօնապէս ամուսնացաւ իր հոմանունուհու՝ Կլէոպատրա թագուհու հետ, որն իր հերթին յոյս ունէր այդ կերպ պահպանել Եգիպտոսի անկախութիւնը եւ այնտեղ՝ Անտոնիոսի սատարմամբ, ամրապնդել իր իշխանութիւնը։ Կլէոպատրան նիւթական եւ զինական լայն աջակցութիւն ցոյց տուեց նրան։

Անտոնիոսին ստիպուած դաշնակցեցին նաեւ Հայաստանի, Իբերիայի եւ Ադուանքի թագաւորները⁵³։ Սակայն Արտաւազդէն այդ դաշինքից յետոյ եւս պահպանեց իր երկրի անկախութիւնը, նոյնիսկ հօրից ժառանգած «արքայից արքայ» պատուատիտղոսը⁵⁴։

Անտոնիոսը յոյս ունէր, որ դաշնակիցների աջակցութեամբ կարող է ջախջախել եւ մասնատել Պարթեւաստանը՝ Արեւելքում գերիշխանութեան համար Հռոմի ու պարթեւական պետութեան միջեւ մղուող պայքարի հարցը լուծելով յօգուտ Հռոմայեցիների⁵⁵։ Հաւանաբար, Անտոնիոսը կամենում էր օգտուել Յուլիոս Կեսարի կողմից մտադրացուած պարթեւական արշաւանքի պլանից, որը նախատեսում էր արշաւել Հայաստանով եւ հիւսիսից հարուածել Պարթեւաստանին⁵⁶։ Նա կամենում էր մինչեւ Օկտաւիանոսի եւ նրա ախոյեան Սեքստոս Պոմպէյոսի՝ Գնէոս Պոմպէյոսի որդու, միջեւ Արեւմուտքում բորբոքուած պայքարի հանգուցալուծումը, յաղթանակ տանել պարթեւների դէմ։ Այդպիսի յաղթանակ յոյժ կը բարձրացնէր իր հեղինակութիւնը Հռոմում եւ ի դերեւ կը հանէր Օկտաւիանոսի ազդեցութիւնը։ Վերջինս հաշուի էր առնում այդ հանգամանքը, ուստի ջանում հականերգործել Անտոնիոսի ձեռնարկումներին։ Ըստ երեւոյթին, նա կարողացաւ Արտաւազդի հետ համաձայնութիւն կնքել ընդդէմ Անտոնիոսի, հաշուի առնելով Հայաստանի վճռորոշ դերը պարթեւական արշաւանքի ընթացքում⁵⁷։ Այս համաձայնութիւնը եւս որոշակի դեր խաղաց Անտոնիոսի հանդէպ Արտաւազդի դիրքորոշման պահին։ Այստեղ եւս դրսեւորուեց Արտաւազդի ռազմական եւ դիւանագիտական կարողունակութիւնը։ Նա կռահեց, որ Անտոնիոսը կրկնակի պարտութեան եզրին է թէ՛ պարթեւական ռազմաբեմում, թէ՛ Օկտաւիանոսի դէմ մղուելիք պայքարում։ Նկատենք, որ նոյն 38ին, երբ Անտոնիոսը զօրքերը շարժեց Պարթեւաստանի դէմ, Օկտաւիանոսը վճռական յաղթանակ տարաւ Արեւմուտքում իր հակառակորդների դէմ, դառնալով Իտալիայի լիիշխան տիրակալը եւ յոյժ մեծացնելով իր ռազմական եւ նիւթական հնարաւորութիւնները։ Այս հանգամանքն Անտոնիոսին ստիպեց արագացնել պարթեւական արշաւանքը, աճապարանքի կնիք թողնելով իր յետագայ ձեռնարկումների վրայ։ Նա թերագնահատեց ժամանակի գործօնը, որից չարաչար տուժեց⁵⁸։

38ի գարնանը Անտոնիոսը Եգիպտոսից ժամանեց Ասորիք, որտեղ կենտրոնացրեց մեծաստուար զօրք՝ պարթեւների դէմ արշաւելու համար։ Այնուհետեւ նա Մելիտենէով, Փոքր Հայքով եւ Սատաղով ուղղուեց Մեծ Հայք եւ՝ շարժուելով Եփրատի հովտով, հասաւ Երզնկա, ապա Կարին, որտեղ պէտք է հաւաքուէին նրա զօրքերը, այդ թւում՝ դաշնակից արքաների տրամադրած զօրաբաժինները, որոնք «մեծ թիւ էին կազմում, եւ նրանց մէջ առաջին տեղը պատկանում էր

Հայոց Արտաւազդին», - գրում է Պլուտարքոսը⁵⁰ : Կարինից Անտոնիոսի զօրքը՝ Սուկաւէտ (այժմ՝ Քէօսէդադ) լերան հարաւակողմով շարժուելով, հասաւ Դարոյնք, որտեղից դիմեց դէպի Ջուղա, իսկ այնտեղից մտաւ Վասպուրականի Բաքրան գաւառը եւ Մաքանդ քաղաքով հասաւ Ուրմիա լիճ, որի արեւելեան ափեզերքով՝ շարժուելով դէպի հարաւ, հասաւ Մարադա քաղաքը, այնտեղից՝ Ատրպատականի Գանձակ շահաստանը եւ Փրաասպա քաղաքը, որն ունէր ամրանիստ բերդ⁵¹ : Այստեղից նա ծրագրել էր շարժուել դէպի Եկրատանա (յետագային՝ Համադան) եւ կործանել պարթեւական պետութիւնը⁵² : Գերմանացի պատմաբան Թէոդոր Մոմզէնը ենթադրում է թէ Անտոնիոսի պարթեւական արշաւանքի ռազմուղին կանխաւ նրան յուշեց Արտաւազդը, քանի որ Հայոց թագաւորները միշտ կամենում էին գրաւել Ատրպատականը եւ այժմ նա եւս կարող էր նման յոյս ունենալ⁵³ : Դիոն Կասսիոսը գրում է, որ Անտոնիոսի պարթեւական արշաւանքի ժամանակ Ատրպատականի թագաւորը թշնամի էր Մեծ Հայքի Արտաւազդ թագաւորին⁵⁴ : Պատմաբան Ռուբէն Մանասերեանի կարծիքով, Արտաւազդի դերը վճռորոշ էր Անտոնիոսի պարթեւական արշաւանքի ուղղութեան ծրագրաւորման ու իրականացման գործում, եւ որ Փրաասպայի անպաշտպան վիճակի մասին հռոմայեցիները կեղծ տեղեկութիւններ էին ստանում ոչ թէ իրենց հետախույզներից, այլ Հայաստանից⁵⁵ : Այս կարծիքի հետ հնարաւոր չէ համաձայնուել, քանի որ նախ, ինչպէս հաւաստուած է հռոմայեցի պատմագիրների մօտ, Փրաասպան անպաշտպան չէր եւ կատաղի դիմադրութիւն ցոյց տուեց՝ իր պարիսպների տակ կործանիչ հարուածներ հասցնելով Անտոնիոսի զօրքին⁵⁶ : Եթէ իրօք Անտոնիոսի ներխուժումը Ատրպատական նպաստելու էր Արտաւազդի տարածքային յաւակնութիւններին, ապա բնական կը լինէր, որ վերջինս ո'չ թէ ստապատիր տեղեկութիւններով ապակողմնորոշէր հռոմայեցիներին եւ պարտութիւն պատճառէր նրանց, այլ, ընդհակառակը, նպաստէր նրանց յաղթանակին : Բացի այդ, Արտաւազդը հարկ է, որ մասնակցէր Ատրպատականի դէմ հռոմայեցիների ձեռնարկած արշաւանքին : Մինչդեռ նա, ինչպէս վկայում է Դիոն Կասսիոսը, «ներկայ չեղաւ կռուին, բայց եւ ինչպէս ասում են ոմանք, նա կարող էր օգնել հռոմայեցիներին, սակայն ոչ այդ արեց, ոչ էլ եկաւ Անտոնիոսի մօտ, այլ մեկնեց տուն»⁵⁷ :

Հարկ է նշել, որ հենց սկզբից Անտոնիոսի պարթեւական արշաւանքը դատապարտուած էր ձախողման : Անտոնիոսը այնքան վստահ էր յաջողութեան նկատմամբ, որ իր ետեւում թողեց Ստատիանոսի 10 հազարանոց զօրաբաժինը՝ պաշարողական մեքենաներով, որոնք յոյժ անհրաժեշտ էին քաղաքի պաշարման համար, ու շարժուեց Փրաասպայի վրայ՝ պաշարելով այն : Օգտուելով դրանից, Հրահատ Դ. ոչնչաց-

րեց Ստատիանոսի զօրախումբը՝ պաշարողական մեքենաներով հանդերձ, գերի վերցնելով նաեւ Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորին, ապա զօրքը նետեց Փրասպա՝ նրա պաշտպաններին զօրակցելու համար: Ստատիանոսի զօրաբաժնի Զախճախումից յետոյ, հաւաստում է Պլուտարքոսը, Անտոնիոսն ու իւրայիններն ընկան խորին յուսալքման մէջ, իսկ «հայոց թագաւոր Արտաւազդը, հռոմայեցիների գործը համարելով տանուլ տրուած, հաւաքեց բոլոր իւրայիններին եւ հեռացաւ, թէեւ պատերազմի գլխաւոր մեղաւորը հենց ինքն էր»⁶⁷: Ստրաբոնը նոյնպէս Անտոնիոսի պարտութեան պատճառ է համարում Արտաւազդին՝ Ստրաբոնի համար, ինչպէս ինքն է նշում, աղբիւր է ծառայել «Անտոնիոսի բարեկամ» Դելլիոսի հաղորդածը, «որը նկարագրեց նրա արշաւանքը Պարթեւաց դէմ, ուր ներկայ էր նաեւ ինքը եւ մասնակցեց իբր զօրապետ»⁶⁸: Հասկանալի է, որ Դելլիոսը չէր կարող կողմնակալ չլինել: Նա պէտք է թիւրէր ճշմարտութիւնը եւ իր բարեկամ Անտոնիոսին եւ նրա զօրապետերին (անշուշտ, նաեւ իրեն) մեղսագործէր եւ, ինչպէս հռոմայեցի զօրապետերի սովորութիւնն էր, պարտութեան մեղքը բարդէր ուրիշների վրայ, մանաւանդ որ Անտոնիոսի ախոյեան Օկտաւիանոսը նրան մեղադրում էր ազգային դաւաճանութեան մէջ:

Միայն Արտաւազդը չէր, որ հասկացաւ Անտոնիոսի ռազմա-քաղաքական ձախողանքի անխուսափելիութիւնը: Անյաջողութիւնները յուսաբեկեցին նաեւ հռոմայեցի զինուորներին: Ուստի, Անտոնիոսը փորձեց հաշտութեան եզրեր գտնել Հրահատ Դ.ի հետ: Վերջինս տուեց իր համաձայնութիւնը, պայմանով, որ հռոմայեցիներն անյապաղ հեռանան իր երկրից⁷⁰: Սակայն, հռոմէական զօրքի նահանջի երրորդ օրը, պարթեւները յարձակուեցին նրանց վրայ՝ Զանալով շրջապատել եւ ոչնչացնել նրանց⁷¹: Պարթեւներն իրենց յարձակումները շարունակեցին նաեւ յաջորդ օրերին: Անընդմէջ ընդհարումների պատճառով Անտոնիոսի զօրքը մատնուեց ծանր կացութեան: Նրա սովալլուկ զինուորները, ինչպէս վկայում է Պլուտարքոսը, ստիպուած սնոււմ էին խոտերով՝ յաճախ թունաւորուելով մահացու բոյսերից: Սովից եւ հիւանդութիւններից «հռոմայեցիները մահանում էին անթիւ ու անհամար, իսկ պարթեւները մշտապէս հետեւում էին նրանց»⁷²: Մարդցեղից մի ուղեկցորդի օգնութեամբ հռոմայեցիները նահանջում էին դէպի Հայաստան, անշուշտ, համոզուած լինելով, որ հայոց թագաւորը չի խզել դաշնակցային յարաբերութիւններն իրենց հետ: ՉՊօրեայ նահանջի ընթացքում Անտոնիոսի զօրքը 18 անգամ ստիպուած էր մարտի բռնուել պարթեւների հետ: Վերջիններս հետապնդումը դադարեցրին միայն այն ժամանակ, երբ հռոմէական զինուորները ոտք դրեցին Հայաստանի սահմանները⁷³: Հաւանաբար, պարթեւները համո-

զուած էին որ հայերը թշնամի չեն հռոմայեցիներին եւ հարկ եղած դէպքում կարող են աջակցել նրանց⁷⁴:

Սովահալած ու տանջաբեկ հռոմայեցիները հայոց երկրում զգացին, որ փրկուած են դաժան պատահարներից: Հայոց հողում «նրանք, գրում է Պլուտարքոսը, - համբուրում էին քարերն ու աւազը եւ, իրար գրկելով, ուրախութիւնից լաց լինում ... ընթանալով հարուստ ու ծաղկուն երկրի մէջ»⁷⁵: Այս փաստերը մէկ անգամ եւս վկայում են, որ Արտաւազդն անգամ Հռոմի հետ Հայաստանի դաշինքի պայմաններում իրեն ազատ էր զգում եւ վարում էր սեփական հայեցողութեամբ՝ նախընտրելով չէզոքութիւնը: Եթէ նա պարթեւների հետ դաշինքի մէջ լինէր, հարկ է, որ յարձակուէր իր երկիր մտած հռոմէական զօրքի վրայ⁷⁶, բայց, ինչպէս տեսանք, նա այլ կերպ վարուեց:

Անտոնիոսը Հայաստանում զօրատես արեց, որի ժամանակ պարզուեց, որ իր զօրքը կորցրել է 20 հազար հետեւակ եւ չորս հազար հեծեալ զինուորներ: Դրանց կէսից աւելին զոհ էին գնացել տարափոխիկ հիւանդութիւնների: Բայց այդ փաստը բնաւ չսթափեցրեց Անտոնիոսին: Հակառակ Հայաստանի «դաժան ձմրանն ու անընդհատ տեղացող ձնանը, - գրում է Պլուտարքոսը, - նա շտապեց առաջ գնալ եւ ճանապարհին կորցրեց եւս 8 հազար զինուոր»⁷⁷: Աւելին, նա բաժանուեց իր զօրքից եւ փոքր թիկնազօրով հասաւ Միջերկրականի ծովափ, Բերիտոս (այժմ՝ Բէյրութ) եւ Սիդոն քաղաքների միջեւ ընկած մի գիւղում սպասելով Կլէոպատրային, որի օգնութեամբ նա յոյս ունէր համալրել իր զանձարանը: Անտոնիոսը նման ակնկալիքներ չէր կարող ունենալ հայոց թագաւորից:

Անտոնիոսը կամենում էր ստուարացնել իր ուժերը եւ վերստին արշաւել պարթեւների դէմ: Այս անգամ նրան յոյս էր ներշնչում այն, որ Ատրպատականի Արտաւազդ թագաւորը դաշնակցում էր իրեն, քանի որ ռազմաւարի բաժանման պատճառով գփտուել էր Հրահատ Դ-ի հետ: 35ին Արտաւազդ Մեղացին դաշինք կնքելու առաջարկով Անտոնիոսի մօտ առաքեց Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորին՝ հռոմայեցիների երբեմնի դաշնակցին, որը 36ին կռիւների ժամանակ գերի էր ընկել պարթեւներին: Պոլեմոնի միջոցով, Ատրպատականի արքան, ինչպէս հաղորդում է Պլուտարքոսը, իր մօտ հրաւիրեց Անտոնիոսին, խոստանալով սատարել հռոմայեցիներին իր «ամբողջ զօրքով»: Այդ առաջարկը ոգեպնդեց Անտոնիոսին, քանզի, - շարունակում է պատմագիրը, - «եթէ նախորդ անգամ պարթեւներին յաղթելու համար իրեն պակասում էր, ըստ երեւոյթին, միայն մի բան՝ նետ ու աղեղով զինուած մեծաթիւ հեծելազօր, ապա այժմ այն կը լինէր իր տրամադրութեան տակ»⁷⁸: Այս անգամ եւս Անտոնիոսը կամենում էր արշաւել Հայաստանով: Նա, - ինչպէս վկայուած է դարձեալ Պլուտարքոսի

մօտ,- արդէն պատրաստուում էր եւս մէկ անգամ անցնել Հայաստանով, որպէսզի, Արաքս գետի մօտ միանալով մարերի հետ, ռազմական գործողութիւններ սկսի» յաջորդ գարնանը⁷⁹։ Անտոնիոսն անձամբ ժամանեց Ատրպատական եւ նրա թագաւորի հետ կնքեց բարեկամական դաշնագիր⁸⁰։ Նա յոյս ունէր, որ նման դաշինք կարող է պարտադրել նաեւ հայոց թագաւորին։ Այդ նպատակով նա արշաւեց Հայաստան՝ «մեծապէս յոյս դնելով» Արտաւազդ Մեղացու վրայ, որը «կամենում էր (Արտաւազդ) Արմէնին պատժել հռոմայեցիներին (իր երկրի դէմ) բերած լինելու համար», - գրում է Դիոն Կասսիոսը⁸¹։ Հասկանալի է, որ նման իրավիճակում Անտոնիոսի յարաբերութիւնները Արտաւազդի հետ չէին կարող բարեկամական լինել։ Այդուհանդերձ, Անտոնիոսին չէր կարող չմտահոգել Արտաւազդի եւ Հրահատ Դ-ի դաշինքի հնարաւորութիւնը, ուստի նա փորձեց կանխել այն, հայոց թագաւորին հրաւիրելով իր մօտ՝ Ալեքսանդրիա՝ «իրբեւ բարեկամի, որպէսզի նրան առանց դժուարութեան ձեռք գցելով, այնտեղ ոչնչացնի»։ Բայց քանի որ սա կռահելով այդ ամէնը, հրաւերին չպատասխանեց, նա մտածեց մի այլ ձեւով խաբել նրան⁸²։

Արտաւազդին որոգայթի մէջ ձգելու նպատակով Անտոնիոսը նրա մօտ ուղարկեց Քուրնտոս Դելլիոսին՝ խնդրելով հայոց արքայի դստերը կնուգեան տալ Կլէոպատրայից ծնուած իր որդի Ալեքսանդրին, բայց ապարդիւն։ Այնժամ Անտոնիոսը ժամանեց Փոքր Հայքի Նիկոպոլիս քաղաքը եւ վերստին Արտաւազդին հրաւիրեց իր մօտ, բայց այս անգամ եւս վերջինս «կասկածելով դաւադրութեան մասին, նրա մօտ չժամանեց»։ Ուստի Անտոնիոսը շարժուեց դէպի Արտաշատ եւ Արտաւազդին «իրբեւ բարեկամի նամակ գրելով եւ ամէն միջոց գործադրելով, նրան հարկադրեց գալ իր ռազմական ճամբարը»⁸³։ Արտաւազդն այլընտրանք չունէր նաեւ այս անգամ, քանի որ հռոմէական զօրքը վերստին մտել էր Հայաստան՝ պարթեւների դէմ արշաւելու համար։ Դիմադրել Անտոնիոսին կը նշանակէր հանդէս գալ իրբեւ պարթեւների դաշնակից եւ պատերազմական դրութիւն ստեղծել Հայաստանի ու հռոմայեցիների միջեւ՝ ծանր իրավիճակ ստեղծելով իր երկրում։ Այս անգամ եւս նա գերադասեց չէզոք դիրքորոշումը, ինչը ձեռնադրու չէր Անտոնիոսին, որն, ըստ երեւոյթին, արդէն կասկածում էր հայոց արքայից, Օկտաւիանոսի հետ նրա ունեցած կապերի համար⁸⁴։ Դիոն Կասսիոսը գրում է, որ Օկտաւիանոսը կարեկցում էր Արտաւազդին եւ «գաղտնաբար կապեր էր հաստատել նրա հետ Անտոնիոսի դէմ»⁸⁵։ Վերջինիս եւ Ատրպատականի թագաւորի միջեւ եղած դաշինքն ուղղուած էր ոչ միայն Պարթեւաստանի, այլեւ Օկտաւիանոսի դէմ⁸⁶, որը հարկ է, որ դրան հակադրէր Հայաստանի հետ իր դաշինքը։ Անտոնիոսի յաղթանակը պարթեւների դէմ ձեռնադրու չէր

Օկտաւիանոսին, քանի որ մեծացնելու էր իր ախոյեանի ազդեցութիւնը ոչ միայն Արեւելքում, այլեւ Իտալիայում:

Անտոնիոսը հաշուեյարդար տեսաւ Սեքստոս Պոմպէյոսի՝ իր ահարկու հակառակորդի հետ, որը, ինչպէս վկայում է Ապպիանոսը, «պատուիրականեր ուղարկեց Թրակիայի, Պոնտոսի եւ Հայաստանի թագաւորներին, ինչպէս նաեւ պարթեւներին մօտ, յոյս ունենալով, որ Անտոնիոսի դէմ գալիք պատերազմի ժամանակ նրանք հաճութեամբ կ'ընդունեն հռոմէական զօրավարին, յատկապէս որ նա որդին էր Մեծն Պոմպէյոսի»: Ընդամին Սեքստոս Պոմպէյոսը յոյս ունէր, որ Անտոնիոսից պարտութիւն կրելու դէպքում, կարող է ապաստանել նաեւ Հայաստանում⁸⁷:

Միայն Պոմպէյոսը չէր, որ պայքարում էր Անտոնիոսի դէմ: Վերջինիս նկատմամբ հակադիր դիրքորոշում ունէին նաեւ Կապադովկիայի Արիարաթէս Ե. թագաւորը, Իտուրեանների արքայ Լիսանիասը, որոնց Անտոնիոսը մեղադրեց պարթեւներին զօրակցելու համար եւ գահընկեց արեց: Լիսանիասն սպանուեց նրա հրամանով⁸⁸: Արեւմուտքում ստեղծուած անբարենպաստ պայմաններն Անտոնիոսին ստիպեցին հրաժարուել պարթեւների դէմ արշաւելուց: Դրա փոխարէն նա բռնի կերպով Արտաւազդից կորզեց մեծագումար հարստութիւն եւ թագաւորական գանձերը: Միաժամանակ, Անտոնիոսը կալանեց Արտաւազդին, Հայաստանը համարեց իր կողմից նուաճուած եւ նրա եղբրաբարս թագաւորին՝ դնելով արծաթէ շղթաների մէջ, տարաւ Ալեքսանդրիա:

Փաստօրէն Անտոնիոսի այս անգամուայ արշաւանքն ուղղուած էր ոչ այնքան պարթեւներին, որքան Հայաստանի դէմ: Դիոն Կասսիոսը գրում է, որ 35ին Անտոնիոսն «արշաւանք ձեռնարկեց Արտաւազդ Արմէնի դէմ»⁸⁹: Ստեղծուած պայմաններում, նա վստահ չէր, թէ կարող է պարթեւների դէմ յաղթանակի հասնել: Բայց նրան յաղթանակ էր պէտք Ալեքսանդրիայում կայանալիք յաղթահանդէսի համար: Հայաստանը նուաճուած յայտարարելու փաստը յաղթողի փառապսակ էր հիւսելու նրա փառատենչ գլխին՝ բարձրացնելով նրա վարկը Եգիպտոսում, անձամբ՝ նրա թագուհու մօտ, որին Անտոնիոսը կամենում էր ներկայանալ իբրեւ յաղթապանձ հերոս: Բացի այդ, նրան անհրաժեշտ էր նաեւ Եգիպտոսի ֆինանսական աջակցութիւնն ընդդէմ Օկտաւիանոսի⁹⁰: Ի տրիտուր այդ օգնութեան, Անտոնիոսը կատարում էր Կլէոպատրայի բոլոր ցանկութիւնները: Ըստ մ.թ. Ա. դարի հրեայ պատմիչ Յովսեփոս Փլաւիոսի, Անտոնիոսը վաղուց տուայտում էր Կլէոպատրայի սիրուց եւ լիովին ստրկացուած էր կրքից: Մինչդեռ Կլէոպատրան իր արիւնդուշտութիւնն ուղղել էր ուրիշ երկրների վրայ եւ ջանում էր Անտոնիոսի օգնութեամբ տիրանալ Ասորիքին,

Հրէաստանին եւ Արարիային: Նա նոյնիսկ ուղեկցել էր Անտոնիոսին 35ի Հայաստանի դէմ նրա ձեռնարկած արշաւանքի ժամանակ՝ հասնելով Եփրատի ափերը: Պատմագիրը նաեւ հաւաստում է, որ Անտոնիոսը անշեղօրէն կատարում էր Կլէոպատրայի բոլոր պահանջները՝ Հայաստանից «որպէս նուէր բերելով Տիգրանի որդի Արտաբազէսին ... բոլոր դրամների եւ (պատերազմական) ամբողջ աւարի հետ միասին»⁹¹:

Եւ դարի հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացին, որ հաւանաբար օգտուել է Յովսեփոս Փլաւիոսից, այս մասին գրում է. «Մենչեալ առիւծաբար զազանութեամբ Անտոնիոս, առաւել եւս թունեալ ի Կլէոպատրայ, քանզի քէն պահէր վասն լլկանաց իւրոյ հանոյն, որ ի Տիգրանայ. եւ ոչ միայն Հայոց, այլ բազմաց այլոց թագաւորաց լինէր մահաբեր, զի նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց: Սակս որոյ բազում թագաւորս սպանեալ Անտոնիոս՝ ի Կլէոպատրայ հաւատայ զնոցա իշխանութիւնս...: Եւ դարձեալ յԵգիպտոս, պարգեւէ զԿլէոպատրայ զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում ընչիւք յանկածէ պատերազմին»⁹²:

Սակայն, նշում է գերմանացի պատմաբան Հերման Բենգտսոնը, Անտոնիոսն «անտեսեց քաղաքացիական այն արիութիւնը, որ հանդէս բերեց հայոց թագաւորը, կտրուկօրէն հրաժարուելով ստորանալ նրա առջեւ, ուստի Կլէոպատրան դա չներեց նրան»⁹³: Ի հարկէ, վերջինս՝ Արտաւազդի հանդէպ թշնամանք տածելով, առաջնորդւում էր աւելի ազդու քաղաքական շահախնդրութեամբ՝ առաջին հերթին ելնելով այն փաստից, որ Եգիպտոս վերադարձած Անտոնիոսը Կլէոպատրային հռչակեց Եգիպտոսի, Կիպրոսի, Աֆրիկայի եւ Կելէ-Սիրիայի⁹⁴ թագուհի, իսկ նրանցից ծնուած իր մանկահասակ որդիներին՝ արքայից արքաներ, նրանցից աւագին՝ Ալեքսանդրին կարգելով Մեծ Հայքի, Ատրպատականի եւ Պարթեւաստանի թագաւոր, իսկ կրտսերին՝ Պտղոմէոսին՝ Փիւնիկէի, Ասորիքի եւ Կիլիկիայի տիրակալ⁹⁵: Ընդամեննա Ալեքսանդրին զարդարեց հայկական եւ մեդական շքազգեստով, խոյրով ու կօշիկներով, նրան թիկնապահներ նշանակելով հայ գօրականների⁹⁶:

Այդպիսով պարթեւների դէմ մղած պատերազմում չարաչար պարտութիւն կրած Անտոնիոսը ջանում էր այն տպաւորութիւնն ստեղծել, թէ տէր է դարձել ոչ միայն Հայաստանին, այլեւ Ատրպատականին ու Պարթեւաստանին: Պլուտարքոսը գրում է, որ նոյնիսկ Օկտաւիանոսը համոզուած էր, որ արդէն Անտոնիոսի «տրամադրութեան տակ են Մարաստանը (այսինքն՝ Ատրպատականը — Վ.Վ.) եւ Պարթեւաստանը, որոնք նրանք (այսինքն՝ Անտոնիոսի զինուորները — Վ.Վ.) միացրել են Հռոմէական տէրութեանը»⁹⁷: Սակայն, 32ի ամրանը Անտոնիոսի եւ Օկտաւիանոսի միջեւ սկսուած պատերազմը յօդս էր ցնդեցնելու

Անտոնիոսի ու Կլէոպատրայի քաղաքական մտայնացումները, քանզի Անտոնիոսն ստիպուած իր գործերը դուրս հանեց Հայաստանից ու Ատրպատականից, որով իսկ «Հայաստանը Մեդիայի հետ միասին կորսուեց»⁹⁸։ 31ին Պարթեւաստանում ծայր առան գահակալական կռիւներ՝ ծանր կացութեան մէջ դնելով Հրահատ Դին⁹⁹։ Հաւանաբար, Կլէոպատրան փորձեց օգտուել յարմարադէպ պահից եւ վերականգնել Ատրպատականի թագաւորի ու Անտոնիոսի միջեւ եղած դաշինքը։ Այն իրական գետնի վրայ դնելու յոյսով, Կլէոպատրան գլխատել տուեց կալանակեաց Արտաւազդին՝ նրա գլուխն ուղարկելով Արտաւազդ Մեդացուն «իրեւ թէ այդ եղանակով նրանից օգնութիւն ստանալու յոյսով», - գրում է Դիոն Կասսիոսը¹⁰⁰։ Ունայն յոյս. Հռոմի ծերակոյտն արդէն պատերազմ էր յայտարարել հենց իրեն՝ Եգիպտոսի այդ փառատենչ տիրուհուն՝ ելնելով այն փաստից, որ նա իշխում էր նաեւ Անտոնիոսին¹⁰¹։ Երկուսն էլ ունեցան անփառունակ վախճան։ Հայաստանը մնաց անկախ՝ անշուշտ շնորհիւ Արտաւազդի դիւանագիտական շրջահայեացութեան, մինչդեռ անցելով հզօր Եգիպտոսը վերջնականապէս նուաճուեց՝ վերածուելով հռոմէական նահանգի։

Այսպիսով, Հռոմի եւ պարթեւական իրանի միջեւ ընթացող ռազմա-քաղաքական մրցակցութեան ու գինարախումների պայմաններում, հայոց Արտաւազդ Բ. թագաւորը կարողացաւ վարել իր երկրի շահերից բխող ինքնուրոյն քաղաքականութիւն։ Դիւանագիտական ստոյգ հաշուարկներով նա ի դերեւ հանեց ժամանակի հզօրագոյն տիրակալների մտայնացումները, հնարաւորինս ապահովելով Մեծ Հայքի անվտանգութիւնը եւ ինքնուրոյնութիւնը։ Արտաւազդի դիւանագիտական գործառնություններում թելադրողը ոչ թէ հարեւան հզօր տէրութիւնների քաղաքական հաշիւներն էին, այլ իր երկրի անվտանգութիւնը եւ ամբողջականութիւնը պահպանելու մտահոգութիւնը։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Այս եւ յետագայ բոլոր տարեթուերը նշուած են մինչփրկչական թուականով։

² Ն. Ա. Մաշկին, *Հին Հռոմի պատմութիւն*, թարգմանեց Եւդ. Ա. Միրզախանեան. խմբագրեց՝ Ստ. Ա. Ներսիսեան, Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1951, էջ 460։

³ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, կազմեց, հին յունարէնից թարգմանեց, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց՝ Սիմոն Գրքաշարեան, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», 2001, էջ 268։

⁴ Նոյն, էջ 116-117։

⁵ Նոյն, էջ 117։ Տե՛ս նաեւ *Յովսէպոս Փլաւիոս. Դիոն Կասսիոս*, թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ Ս. Մ. Կրկեաշարեանի, Օտար Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին, Զ, Հին Բուռնական Աղբիւրներ, Ա, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 155։ Ըստ խառնուրդի պատմաբան

Գ. Ֆերերոյի, Հռոմում «հետզհետե՛ հասարակութիւնը սկսեց ոգեւորութեամբ վերաբերուել Կրասսոսի այդ ծրագրին» եւ լոկ պահպանողականների մի մասը կանխատեսեց, որ պատերազմը անյաջող վախճան է ունենալու, «քանի որ երկիրը հեռու էր եւ անյայտ, իսկ ոսոխը՝ սարսափելի», տե՛ս՝ G. Ferrero [G. Ferrero], *Velichie i padenie Rima* [Հռոմի Մեծութիւնը եւ Անկումը], Կ. Ս. Մոսկուա 1916, էջ 67: «Ճակատագիրը, շարունակում է նոյն հեղինակը, Կրասսոսին ընտրեց որպէս առաջին զոհ, ի դին մեծագործութիւնների այն մոլուցքի, որն այնպէս հաջողութեամբ իրականացան, տե՛ս՝ նոյն, էջ 91:

⁶Մ. Բ. դարի յոյն հռոմէական պատմիչ Ապպիանոսը Կրասսոսի զօրքերի թուաքանակը հասցնում է 100 հազարի, տե՛ս՝ Appian, *Grazhdanskie voini* [Քաղաքացիական Կռիւներ], [Լենինգրադ, 1935, 2, 18: Ըստ յոյն պատմագիր Պլուտարքոսի, Կրասսոսն ունէր մօտ 50 հազարանոց բանակ՝ եօթ լեգէոն, 4000անոց ալլուսի, նոյնքան թեթեւազէն զօրաբաժին եւ Միջագետքում տեղակայուած կայազօրներ՝ թուով 7 հազարանոց հետեւազօր եւ 1000 հեծեալներ, տե՛ս՝ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 118: Ուսումնասիրողներն աւելի են նուազեցնում Կրասսոսի զօրքի թուաքանակը, նշելով 35 հազար (տե՛ս՝ G. Rawlinson, *The Sixth Great Oriental Monarchy*, New York, 1873, p. 155) կամ 42 հազար (տե՛ս՝ N. C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago, 1938, p. 3): Պատմաբան Յակոբ Մանանդեանը Կրասսոսի զօրքի թիւը հասցնում է 42-44 հազարի, տե՛ս՝ Յակոբ Մանանդեան, *Երկեր*, Կ. Ա., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 250:

⁷Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 118-119:

⁸Նոյն, էջ 119: Տե՛ս նաեւ՝ Iosif Flavii [Եովսեպոս Փլաւիոս], *Iudeiskaia voina* [Հրէական Պատերազմը], Մինսկ, 1991, էջ 36:

⁹Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 119-120: Հին յոյն աշխարհագրագէտ եւ պատմաբան Ստրաբոնը գրում է, որ պարթեւներն սկզբում փնտռում էին հռոմայեցիների բարեկամութիւնը, սակայն երբ Կրասսոսը պատերազմ սկսեց, նրանք էլ սկսեցին պատերազմին պատասխանել պատերազմով, տե՛ս՝ Ստրաբոն, քաղեց եւ թարգմանեց Հ. Աճառեան, Օտար Աղբիւրներ Հայերի Մասին, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1940, էջ 93:

¹⁰Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 121:

¹¹Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիա. Պատմութեան Ինստիտուտ, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն*, Կ. 1, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 606:

¹²Ռուբէն Մանասերեան, *Հայաստանը Արտաւազդից Մինչեւ Տրդատ Մեծ. Արտաքին Քաղաքականութիւն, Պետական Գաղափարաբանութեան Պրոբլեմներ* եւ *Քրիստոնէութեան Ընդունում*, Երեւան, «Արեւ», 1997, էջ 11-13:

¹³Նոյն, էջ 15:

¹⁴Դիոն Կասսիոս, էջ 158:

¹⁵F. Stark, *Rome on the Euphrates: The Story of a Frontier*, London, 1966, pp. 119-121.

¹⁶Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 143:

¹⁷Նոյն, էջ 125: Պլուտարքոսն ուղղակի նշում է, որ Արտաւազդը «մեծ պատերազմի է բռնուել Հերոդէսի (այսինքն՝ Օրոդէսի — Վ.Վ.) Հայաստան ներխուժման պատճառով»: Չի ապացուցուած այն կարծիքը, որ իբր պարթեւները յաղթանակ են տարել «Կրասսոսի եւ Արտաւազդի դէմ, եւ հաջարկեալի հաշիւներով վերջինս կախման մէջ է ընկել Օրոդէս արքայից», տե՛ս՝ A. Bokshchanin, *Parfia i Rim* [Պարթեւաստանը եւ Հռոմը], Կ. Ս. Մոսկուա 1966, էջ 60-61: Նկատենք, որ նշուած դաշինքով Օրոդէսը Հայաստանին է վերադարձրել հիւսիսային Միջագետքի վիճելի տա-

- բաժնեները (տե՛ս՝ նոյն, էջ 61)՝ լուսիայն համաձայնելով՝ «արքայից արքայ» տիտղոսն Արտաշատի կրկնու փաստի հետ Նշենք նաեւ, որ վերջինս ապաստան է տուել Կրասսոսի ջախջախում զորքի մի մասին (տե՛ս՝ Դիոն Կասսիոս, էջ 165), ինչը նոյնպէս ապացոյց է հայոց թագաւորի քաղաքական ինքնուրոյն ուղեղծիւ
- ¹⁸ Մանասերեան, էջ 16-18:
- ¹⁹ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 122 վկայում է, որ Խառանի ճակատամարտի նախօրեակին հռոմէական զորախններն այնքան վստահ էին մօտալուտ յաղթանակի նկատմամբ, որ համակուեցին քամահրանքով պարթեւների հանդէպ եւ կարծում էին թէ նրանք չեն համարձակուի մարտի մէջ մտնել իրենց հետ:
- ²⁰ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 123-125:
- ²¹ Stark, p. 116:
- ²² Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 123-126: Հռոմայեցի պատմադիրները եւ նրանց հետեւողութեամբ որոշ ուսումնասիրողներ Կրասսոսի պարտութեան մեղքը բարդում են Արշարի վրայ՝ ընդգծելով նրա շահաւճանական վերաբերմունքը Կրասսոսի նկատմամբ, տե՛ս՝ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 123-125: Դիոն Կասսիոս, էջ 160-162: M. Diakonov, *Ocherk istorii drevnego Irana* [Ուրուագիծ Հին Իրանի Պատմութեան], Մոսկուա 1961, էջ 212: Stark, p. 117 եւն.: Սակայն, աւանդական այս կարծիքը, ինչպէս ճիշտ նշում է Մանանդեանը, «չէ հաստատուում աղբիւրների վկայութիւնների ուշադիր քննութեամբ», տե՛ս՝ Մանանդեան, էջ 248:
- ²³ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 135:
- ²⁴ The Cambridge History of Iran, vol.3 (1), Cambridge, 1983, p. 54:
- ²⁵ Դիոն Կասսիոս, էջ 164:
- ²⁶ Plutarchus, *Crassus*, 39:
- ²⁷ Ferrero, էջ 101:
- ²⁸ H. Bengtson, 'Zum Partherfeldzug des Antorius' [Անտորիոսի Պարթեւական Արշաւանքի Մասին], տե՛ս՝ *Philos.-Hist. Kleine Sitzungsberichte* [Փիլիսոփայական-Պատմական Կարճ Տեղեկագրեր], H. 1, München, Bayerisch Akademie der Wissenschaften, 1974, էջ 4:
- ²⁹ Cambridge History of Iran, p. 56:
- ³⁰ Դիոն Կասսիոս, էջ 165:
- ³¹ Cicero, *Epistola ad familiares*, 15, 2:
- ³² S. Utchenko, *Tsitseron i ego vremia* [Կիկերոսը եւ Նրա Ժամանակը], Մոսկուա, 1972, էջ 241:
- ³³ Մանանդեան, էջ 251-252: Բայց գիտնականի այս կարծիքը վիճարկելի է՝ տե՛ս՝ Մանասերեան, էջ 20:
- ³⁴ Դիոն Կասսիոս, էջ 165: Եովսեպոսն այս արշաւանքի ժամանակ պարթեւների զօրապետ է լինում Բարդափոսանէսին. տե՛ս՝ Եովսեպոս Փլաւիոս, էջ 37, 68:
- ³⁵ G. Khalatiantz, *Ocherk istorii Armenii* [Հայաստանի Պատմութեան Ակնարկ], Մոսկուա, 1910, էջ 230: Մանանդեանը հաւանական է համարում այս կարծիքը՝ տե՛ս՝ Մանանդեան, էջ 252: Բայց վստահութիւն պարսկական անուն է, որը լատիներէնում տառադարձուած է Vasaces ձեւով. տե՛ս՝ Հ. Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, հատոր Ե, Երեւան, 1962, էջ 43:
- ³⁶ Appian, 2, 71: Ըստ Պլուտարքոսի, Պոմպէոսը կամենում էր օգնակոչ ուղղել նաեւ պարթեւներին, բայց նրա կուսակիցները դէմ ելան այդ տառաջարկին եւ ի վերջոյ որոշեցին մեկնել Եգիպտոս, տե՛ս՝ Պլուտարքոս, *Երկեր*, Երեւան, «Հայաստան», էջ 301:
- ³⁷ Պլուտարքոս, *Երկեր*, էջ 170:

³⁸ A. Egorov, *Rim na granits epokh* [Հռոմը Դարաշրջանների Սահմանագծում], Լենինգրադ, 1985, էջ 73:

³⁹ Ըստ Պլուտարքոսի, Յուլիոս Կեսարը Պարթևաստանը գրավելուց յետոյ մտադրուել էր մտնել Վրկանք եւ շարժուելով Կասպից ծովի ափեզերքով, շրջանցել Պոնտոսը եւ խուժել Սկիւթիա, ապա դիմել Գերմանիայի ու նրան դրացի երկիրների վրայ եւ Գալիայով վերադառնալ Իտալիա, հռոմէական տիրապետութեան ոլորտները բոլոր կողմերից եզերելով սվկիանոսով, տե՛ս՝ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 250:

⁴⁰ Appian, 3, 78; 4, 60, 62-63:

⁴¹ Նոյն, 4, 60: Ըստ երեւոյթին, պարթևները կողմ չէին հանրապետականների արագ յաղթանակին, ինչը վերջ կը դնէր Հռոմում քաղաքացիական պատերազմին: Երբ Գալիոս Կասսիոսը պատուիրակներ ուղարկեց Օրոդէսի մօտ՝ խնդրելով վերստին օժանդակ զօրամիտւորում ուղարկել Ասորիք՝ հանրապետականների զօրակցելու համար, պարթևների արքան չընդառաջեց նրանց (տե՛ս՝ Նոյն, 4, 63), անշուշտ, չկամենալով, որ նրանք հաստատուեն Ասորիքում:

⁴² Appian, 4, 63:

⁴³ Նոյն, 4, 80:

⁴⁴ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 290: տե՛ս նաեւ՝ Դիոն Կասսիոս էջ 172-173:

⁴⁵ Արտաւազդի կանխատես վերաբերմունքն, ինչպէս տեսանք, իրական յետնախորք ունէր. պարթևները պարտութիւն կրեցին:

⁴⁶ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 290-291:

⁴⁷ V. Parfenov, *Rim ot Tsezaria do Avgusta* [Հռոմը Կեսարից Մինչեւ Օգոստոս], Մարատով, 1987, էջ 15:

⁴⁸ I. Shifman, *Tsezar Avgust* [Կեսար Օգոստոսը], Լենինգրադ, 1990, էջ 60-62:

⁴⁹ T. Momzen [T. Mommsen], *Istoriia Rima* [Հռոմի Պատմութիւն], հ. 5, Մոսկուա, 1949, էջ 328:

⁵⁰ Parfenov, էջ 112:

⁵¹ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 294: Դիոն Կասսիոս, էջ 177:

⁵² Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 294-295:

⁵³ Դիոն Կասսիոս, էջ 178: Այդ դաշինքը եղել է հարկադրական, ինչը հաւաստում է Պլուտարքոսի վկայութեամբ, տե՛ս՝ Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 291:

⁵⁴ Ուշագրաւ է, որ Նոյն 37 թուականին Արտաւազդի թողարկած արձաթեայ դրամի վրայնա կրում է հարցալից արքայ տիտղոսը, հաստուածային՝ մեծարուժով: Այս դրամի վրայնշուած է Արտաւազդի գահակալման 18րդ տարին, այսինքն՝ 37 թիւը, որը նաեւ դրամի հատման ժամանակն է ազդանշում, տե՛ս՝ Խաչատուր Մուշեղեան, «Արտաւազդ II-ի Չորեքդրամեանը», Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, թիւ 2 (25), 1964, էջ 320-322:

⁵⁵ Ենթադրոււմ է, որ Ատրպատականի Արտաւազդ Թագաւորը այս ժամանակ դիմել է Անտոնինոսին, որպէսզի վերջինս զօրակցի իրեն ընդդէմ Հրահատ Դ-ի, որի հետ նա բախումների մէջ էր. տե՛ս՝ Bokshchanin, էջ 108: Սակայն, 36ին նման առաջարկով Արտաւազդ Մեղացին չէր դիմի Անտոնինոսին, քանի որ վերջինս առաջին հերթին սպառնում էր Ատրպատականին Ուստի աւելի հաւանական էր Ատրպատականի եւ պարթև արքաների դաշինքն ընդդէմ ահեղ հակառակորդի. տե՛ս՝ Ferero, էջ 306; Debevoise, pp. 106-107:

⁵⁶ Bengtson, էջ 6-9, Bokshchanin, էջ 109-110: Այս կարծիքը վիճարկոււմ է. տե՛ս՝ Մանասերեան, էջ 24-25: Պլուտարքոսի հաւաստմամբ, Անտոնինոսը իւրացրել էր Կեսարի դրամը ժառանգութիւնը, այդ թիւում՝ նրա մտայղացումները. տե՛ս՝ Plutarchus,

Antonius, 15. Ուստի, անհաւանական է, որ նա օգտուած լինէր Կեսարի յղացած պարթեւական արշաւանքի պլանին:

- ⁵⁷Դիոն Կասսիոս, էջ 187: Այդուհանդերձ Արտաւազդը ստիպուած էր զօրք տրամադրել Անտոնինոսին, քանզի այլ ելք չուներ: Բայց նա գրեթէ երեք անգամ պակաս զօրութիւնով դրեց Անտոնինոսի տրամադրութեան տակ, քան ժամանակին ուղարկել էր Կրասսոսին:

⁵⁸Bengtson, էջ 32:

- ⁵⁹Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 294: Պատմագրի հաւաստմամբ, Անտոնինոսն ունէր 60 հազարանոց հետեւակազօր, տասը հազարի հասնող խապանական եւ կելտական ալքուծի եւ դաշնակիցների տրամադրած 30 հազարանոց զօրքը, որից 13 հազարը (6 հազար հեծեալ եւ 7 հազար հետեւակ) հայկական էր: Եւստի, Գերմանացի պատմաբան Թէոդոր Մոմզէնը գրում է, որ Արեւելքում Հռոմէրբեք էէր ունեցել այդքան մեծաթիւ եւ ուժեղ զօրք, որը ըստ նրա, ունէր 70 հազարի հասնող հետեւակազօր, 40 հազար օժանդակ ուժեր, չհաշուած 10 հազարանոց խապանական եւ զալլական հեծելազօրը, 6 հազարանոց հայկական ալքուծին: Եւստի, Momzen, էջ 328: Պատմաբան Հրանդ Ք. Արմէնը Անտոնինոսի զօրքերի թիւը հասցնում է 100 հազարի: Եւստի, Հրանդ Ք. Արմէն, «Արտաւազդ Բ եւ Անտոնինոս», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, Թիւ 3 (22), 1963, էջ 199: Մէկ այլ կարծիքի համաձայն, Անտոնինոսն ունէր 16 լեգէոն հետեւակազօր, 10 հազարանոց ալքուծի եւ 30 հազարի հասնող օժանդակ ուժեր, մինչդեռ պարթեւների զօրքի թիւը էէր անցնում 50 հազարից, Եւստի, Egorov, էջ 83:

- ⁶⁰Հմմտ. Bengtson, էջ 23-24: Ըստ Մանանդեանի, Անտոնինոսի զօրքի արշաւուղին ձգւում էր դէպի աթմեան Քէօփրիքէօյը (Հին Վաղարշաւան), ապա Ալաշկերտի Դաշտ եւ այնտեղից Հայկական Պարի հարաւային կողմով հասնում էր Հէր, որտեղից շարունակուում էր դէպի աթմեան Տասուիջ եւ Ուրմիա լճի արեւելեան ափերը: Հասնում Փրասպա. Եւստի, Մանանդեան, էջ 280: Վերջինիս տեղադրութիւնը դեռեւս մնում է անորոշ: Այն սովորաբար տեղորոշուել է աթմեան Թախտի Սուլէյման աւանի տեղում, բայց ուստի արեւելագէտ Վլադիմիր Մինորսկու կարծիքով այն պէտք է գտնուէր աթմեան Մարազայի տեղում: այս մասին տես՝ The Cambridge History of Iran, էջ 63-64; Մանասերեան, էջ 29, ծանօթ. 1:

⁶¹Bengtson, էջ 31:

⁶²Momzen, էջ 331-332:

⁶³Դիոն Կասսիոս, էջ 178:

⁶⁴Մանասերեան, էջ 31:

⁶⁵Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 295-297. Դիոն Կասսիոս, էջ 179:

⁶⁶Դիոն Կասսիոս, էջ 179:

⁶⁷Պլուտարքոս, *Կենսագրութիւններ*, էջ 296:

⁶⁸Ստրաբոն, էջ 49:

- ⁶⁹Նոյն, էջ 46, 48: Տես նաեւ՝ Momzen, էջ 334. Մանանդեան, էջ 265: The Cambridge History of Iran, էջ 59: Ինչպէս տեսանք, ըստ Պլուտարքոսի, Արտաւազդը կէս ճանապարհից ետ քաշեց իր ուժերը, քանզի համոզուած էր Անտոնինոսի պարտութեան մէջ: Արտաւազդի այդ քայլը նպատակ չուներ մնասել հռոմայեցիներին: Այն հարկադրական ձեռնարկում էր՝ թելադրուած ստեղծուած իրավիճակով: Պարթեւատրպատականեան զօրքն արդէն չըջափակել էր Անտոնինոսի զօրքին, եւ Արտաւազդը նրան միանալու համար պէտք է ճեղքէր պաշարման օղակը, իր զօրականներին մատնելով արհաւիրքների Ուստի միակ ճիշդ ելքը Հայաստան վերադառնալն էր: Այս մասին տես՝ S. Ter-Israelian, 'K voprosu o prichinakh vozvrasheniia

armianskoi konnitsi vo vremia Parfianskogo pokhoda M. Antonii' [Մ. Անտոնիոսի Պարթևական Արշավանքի Ժամանակ Հայկական Հեծելազորի Վերադարձի Շարժառիթների Մասին], Գիտական Աշխատություններ Քաջատուր Արսեմյանի Անուն Հայկական Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի (Հասարակական Գիտությունների Բաժին), հ. 2, Երևան, 1967, էջ 235-242:

⁷⁰ Պլուտարքոս, *Կենսագրություններ*, էջ 299-300. Դիոն Կասիոս, էջ 180:

⁷¹ Պլուտարքոս, *Կենսագրություններ*, էջ 300:

⁷² Նոյն, էջ 305:

⁷³ Նոյն, էջ 309:

⁷⁴ Պլուտարքոսի վկայությամբ, հենց որ հռոմայեցի զինուորները մտնեցան Հայաստանի սահմաններին, պարթևները դադարեցրին նետաձգությունը. տե՛ս՝ Պլուտարքոս, *Կենսագրություններ*, էջ 309:

⁷⁵ Պլուտարքոս, *Կենսագրություններ*, էջ 309:

⁷⁶ Հմմտ.՝ Բ. Աստուրեան, *Քաղաքական վերաբերություններ ընդմէջ Հայաստանի եւ Հռոմայ 190էն Ն.Ք. մինչեւ 429 Յ. Ք.*, Վենետիկ 1912, էջ 111. Արմէն, «Արտաւազդ Բ եւ Անտոնիոս», էջ 202:

⁷⁷ Պլուտարքոս, *Կենսագրություններ*, էջ 311:

⁷⁸ Նոյն, էջ 311-312:

⁷⁹ Նոյն, էջ 312:

⁸⁰ Նոյն, էջ 313:

⁸¹ Դիոն Կասիոս, էջ 185:

⁸² Նոյն:

⁸³ Նոյն, էջ 186:

⁸⁴ Cambridge History of Iran, էջ 65:

⁸⁵ Դիոն Կասիոս, էջ 187:

⁸⁶ Cambridge History of Iran, էջ 65: Դիոն Կասիոսը գրում է, որ Անտոնիոսն ու Արտաւազդ Մեղացին «պայմանաւորուեցին իրար օգնել, մէկը՝ պարթևների դէմ, իսկ միւրը՝ (Օկտավիանոս) Կեսարի դէմ, եւ այդ առնչութեամբ էլ իրար փոխադարձաբար որոշ թուով զինուորներ տուեցին. եւ [Մեղացին] ստացաւ նորանուած Հայաստանից որոշ մասեր», տե՛ս՝ Դիոն Կասիոս, էջ 188: Գերմանացի պատմաբան Հերման Բենգտսոնի կարծիքով, Անտոնիոսը համոզուած էէր, թէ հայերն ու պարթևները կարող են դաշնակցել Օկտավիանոսի հետ, տե՛ս՝ Bengtson, էջ 48:

⁸⁷ Appian, 5, 133:

⁸⁸ Դիոն Կասիոս, էջ 184:

⁸⁹ Նոյն:

⁹⁰ M. Grant, *The Twelve Caesars*, New York, 1975, p. 56:

⁹¹ Յովսէպոս Փլաւիոս, էջ 42:

⁹² Մովսիսի Քորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան ու Ս. Բարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 138:

⁹³ G. Bengtson, *Praviteli epokhi ellenizma* [Հելլենիստական Դարաշրջանի Կառավարիչները], Մոսկուա, 1973, էջ 351:

⁹⁴ Հնագրութեւ Կելէ-Սիրիա անուն տակ նկատի էին առնուած հարաւային Ասորիքը՝ Պաղեստինի հետ միասին: Վերջինս վաղուց ի վեր Եգիպտոսի տիրակալ Պաղոմէոսեանների եւ Ասորիքի տիրակալ Սելեւկեանների միջեւ արիւնոտ բախումների պատճառ էր դառնում:

⁹⁵ Պլուտարքոս, *Կենսագրություններ*, էջ 315:

⁹⁶ Նոյն:

⁹⁷Նոյն, էջ 316:

⁹⁸Դրոն Կասսիոս, էջ 188: Մոմզենի կարծիքով 30ին Արտավազդի որդի Արտաշէս Բ. (30-20) դարձաւ Հայաստանի եւ Ատրպատականի թագաւոր, երբ պարթեւները ջախջախեցին Ատրպատականի զօրութիւն Բայց նրա յաջորդ Տիգրան Գ.ի (20-մօտ 8) զահակալութեան սկզբում Ատրպատականը անջատուեց Հայաստանից՝ Հռոմի Օգոստոս կայսրի (այսինքն՝ Օկտաւիանոսի) կամքով, տե՛ս՝ Momzen, էջ 336, 363: Տե՛ս նաեւ՝ Մանանդեան, էջ 286-287:

⁹⁹Debevoise, pp. 133-135.

¹⁰⁰Դրոն Կասսիոս, էջ 189:

¹⁰¹Պլուտարքոս, Կենսագրութիւններ, էջ 317-318:

KING ARTAVAZD II OF ARMENIA
IN THE DIPLOMATIC INTRICACIES OF ROMAN-PARTHIAN WARS
(Summary)

VREJ VARDANIAN

The author argues that during the early period of Roman and Parthian military-political rivalry and armed conflict in Western Asia in the second half of the first century BC, the king of Armenia, Artavazd II (55-34 BC), managed to pursue an independent policy based on the interests of his country and subjects. He succeeded to a large extent in keeping his country away from the expansionist desires of these two great powers of the era. The article is based on the works of classical authors like Plutarch, Appian, Cassius Dio, Flavius Josphus and Cicero. It also makes extensive use of the available secondary literature on this subject in Armenian, Russian, English and German.